

UDK 930.251(497.4 Novo mesto)

Novomeški mestni arhiv in skrb zanj

META MATIJEVIČ

arhivska svetovalka, Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota za Dolenjsko in Belo krajino,
Skalickega 1, SI-8000 Novo mesto

IZVLEČEK

V literaturi o Novem mestu najdemo sem in tja podatek, da so bili krivi pogosti požari, da se je ohranilo tako malo arhivskega gradiva iz preteklih stoletij. Ko natančneje prebiramo stavke, ki sta jih o hranjenju gradiva zapisala zgodovinarja Ivan Vrhovec leta 1891 in Janko Jarc pred drugo svetovno vojno, zaključimo, da je bila kriva človeška malomarnost, vendar je pri obeh to veljalo za pretekle čase in ne za njun čas. Če se danes ozremo nazaj na obe obdobji, je mogoče dokazati malomarnost celo obeh avtorjev. Celo danes, ob vsej skrbi za arhivsko gradivo in varovanje le-tega, je malomarnosti veliko, največja pa se kaže pri zagotavljanju primernih prostorov za skrbno hranjenje arhivskega gradiva.

ABSTRACT

NOVO MESTO CITY ARCHIVE AND ITS PRESERVATION

In the writings about Novo mesto, one encounters scattered information that frequent fires were the reason why so little archive material is preserved from the last few centuries. If we carefully read the sentences written on the preservation of material by historians Ivan Vrhovec in 1891 and Janko Jarc before the Second World War, we find that human negligence was to blame, but for both authors this was true for their past, not present. When we look back now on both periods, we can prove negligence even then, and with both authors. Even today, with all the care about the preservation of the archive material, there is a lot of negligence. It is evident in the failure to provide suitable places for the careful keeping of archive material.

Novo mesto je eno mlajših mest na Slovenskem, pa vendar je že v naših mladih letih praznovalo svojo šeststoletnico. V tem dolgem času je bilo popisanega nekaj pergamenta in dosti papirja, teh občutljivih in krhkih materialov, na katere so knežji, mestni, okrožni, okrajni, občinski in drugi pisarji, pa tudi trgovci, obrtniki in vsi, ki so znali pisati zapisovali tisto, kar je bilo nujno ohraniti spominu. Ko je njihovo življenje minilo in se je svet spremenil, so vse zapisane besede izgubile svoj stvarni pomen in večinoma so postale mnogim nerazumljive čačke gotske pisave. Pomen teh "izgubljenih besed" postaja danes vse večji, ker nam odkriva življenje, delo, mišljenje, upanje in obup ljudi preteklih rodov, prednikov današnjega slovenskega naroda, kar pa bi moralo biti zanimivo ne samo za zgodovinarje in ljubiteljske iskalce preteklosti, temveč za vse pripadnike tega naroda, predvsem pa za tiste, ki javno, ves čas in na ves glas govorijo o narodovi identiteti in kulturi. Ti so tudi tisti, ki odločajo, koliko sredstev bomo lahko namenili za skrbno hranjenje in varovanje arhivskega gradiva, tega ostanka zapisanih besed iz minulih dni.

Novomeškega mestnega arhiva se ni ohranilo prav veliko in zato je to, kar je ostalo, toliko bolj dragoceno. Najstarejši dokument, ki ga hranimo v arhivu, ima letnico 1621. Vseh spisov iz 17. in 18. stoletja do leta 1795 je komaj za dve arhivski

šklatli. Vse ohranjene starejše listine iz obdobja od 16. stoletja dalje, potrditve mestnih pravic in pravic do letnih sejmov, so ostale v Dolenjskem muzeju, kjer so po 2. svetovni vojni začeli skrbeti za arhivsko gradivo in niso bile izročene v varstvo novomeški enoti Zgodovinskega arhiva Ljubljana ob njeni ustanovitvi v začetku sedemdesetih let. Najlepše in najpopolneje so ohranjeni dokumenti od leta 1795 pa do padca francoske oblasti, kar je bolj posledica dela in skrbi redoljubnega sindika tistih časov Franca Sebastijana Janežiča. Ko je mestu po uvedbi avstrijske oblasti ostalo malo prejšnjih pristojnosti v okviru nove občinske uprave, je bilo tudi pisno vodenje občinskih zadev na nižji ravni. O protokolih ni bilo ne duha ne sluha in župan je na dopise kar sam pisal datume prejema. Stanje gradiva, ki se je ohranilo iz teh let, je temu primerno, koncepti so lističi, popisani tudi ob robu, pretrgani, brez naslovov. Z novo občinsko upravo sredi 19. stoletja je postalo tudi vodenje pisarne bolj urejeno, nastavili so delovodnike in indekse in spise natančno odlagali po številkah. Red in pregled nad gradivom bi ostal, če se ne bi kasneje dogajale stvari, ki bi jih preprečil že rahel občutek za zgodovino in spoštovanje do teh, s tako srečo do nas prispelih šepetanj iz preteklosti.

Na brezskrbnost in površnost mesta in meščanov v odnosu do njihove lastne preteklosti kaže že

to, da se ni ohranila najpomembnejša listina, kar jih je mesto dobilo in bi mu jo zavidala druga mesta, ki so jim ustanovitelji podelili privilegije le ustno. Originalna privilegijska listina naj bi bila še konec 18. stoletja shranjena v mestnem arhivu. Tam jo je videl, prebral in po svoje prepisal starograjski graščak Franc Anton Breckerfeld, ko je zbiral gradivo za svoj nikoli objavljeni poskus topografskega orisa Novega mesta.¹ Ali je res videl originalno listino ali pa le kak kasnejši prepis, je stvar podrobnejše raziskave strokovnjakov in to vprašanje tu ni niti tako pomembno. K sreči se je ohranilo kar nekaj prepisov, vendar na žalost nikoli niso ne na pogled ne po vsebini prav taki, kot je bil original. Z vsebino privilegijske listine se je največ ukvarjal Sergij Vilfan, ki je zapisal, da "se izvirni privilegij tudi do danes ni našel in je po vsej verjetnosti že pred stoletji postal žrtev požara".² Takih požarov, ki bi upepelili celo mesto, pa po tistem v letu 1664 ni bilo več. Bili so manjši in tudi malo hujši požari, v katerih so pogorele hiše vzdolž vse ulice, vendar ni vsega, česar o Novem mestu in njegovi zgodovini ne vemo in ne bomo nikoli mogli raziskati, odnesel požar. Kriva je bila tudi malomarnost.

Ko je prezadolženo Novo mesto z neurejenim vodenjem mestnega gospodarstva po sredi 18. stoletja prišlo pod državni komisijski pregled, so mu predpisali tudi stroga merila in pravila. Predpisali so tudi "dela in naloge" mestnega sodnika, blagajnika in tudi tajnika. Ta je moral urediti mestne spise in listine, ki so bili do tedaj v neredu, kakor so zapisali. Uredil naj bi inventar s številkami vseh spisov in listin za nazaj, v prihodnje pa bi moral voditi protokol vseh odredb in v posebni rubriki beležiti čas in način rešitve. Skrbno bi moral voditi tudi sodne protokole in po posvetovanju z mestnim svetom pripravljati poročila za vse višje oblasti in dopise za vse mestne korespondente.³ Nikoli ne bomo vedeli, ali je tajnik začel voditi predpisane protokole takoj, pa so se kasneje izgubili, ali pa šele čez desetletje, ko se je ohranila knjiga sodnih protokolov za čas od 1773. do 1784. Na notranji strani platnice ima res majhno oznako "6. knjiga", o čemer je pisal tudi profesor Janko Jarc, v tipkopisnem poročilu o novomeškem arhivu pa spregledal tisto piko za številko šest in zato sklepal, da so "do leta 1788 narastli ti protokoli na šest knjig, od katerih se je do danes ohranila samo zadnja za čas od 1773 do 1788, pa še tej so iztrgani listi za čas od novembra 1784 do konca februarja 1788". Pri najboljši volji danes ni mogoče na zadnjih straneh najti letnice 1788, videti

pa je, da so bili listi iztrgani, ne pa tega, če so bili trgani dvakrat.

Leta 1784 si mestni sodnik, član notranjega mestnega sveta in pisar niso mogli dovoliti, da bi kot odgovor guberniju zapisali kaj slabega o mestu. Pisali so, da patente in ukaze oblasti razglašajo z bobnanjem na štirih krajih v mestu, mestni pisar jih prevaja v "kranjščino", pa to v nekaj letih ne bo več potrebno, ker ljudje že večinoma govorijo nemško. Pisar je patente nato vestno zbiral skupaj in oštevilčene odlagal v fascikel, to je magistrat od časa do časa preverjal in tudi skrbel, da so bili vsi vloženi nazaj v mestni arhiv. Sestavljalci so se tudi pohvalili, da so sodni in ostali protokoli redoljubno vodeni, le za ostale registraturne spise bi morali šele nastaviti repertorij z indeksom.⁴ Skoraj nič od vsega tega, če so sploh vodili, pa se ni tudi ohranilo.

Da je bila skrb za mestne spise konec 18. stoletja bolj deveta skrb mestnih očetov, dokazuje tudi prošnja enega takrat nevestnejših in najbolj natančnih sindikov Franca Sebastijana Janežiča. Leta 1802 je imel že sedem let pisarno v svoji hiši; tam je tudi hranil mestno registraturo zaradi pomanjkanja prostora v rotovžu. Prosil je, da bi dobil iz mestne blagajne povrnjene stroške za razsvetljavo in kurjavo za svojo pisarno. Ta se mu je zdela tudi precej bolj varna za hranjenje spisov kakor pa premajhna sobica s starim lesenim podom v nenaseljenem rotovžu.⁵ V še slabših razmerah so bili takrat shranjeni spisi okrožnega urada, ki je imel svoje prostore v najemu v hiši bogatega trgovca ob Gorenjih mestnih vratih. K hiši je bila prizidana hišica mestnega čuvaja, ki si je vežo preuredil v svinjak. "Neznosen smrad", ki se je iz veže širil v uradne prostore, je dal okrožnemu glavarju povod za pritožbo. Podkreplil jo je tudi dejstvom, da vlaga iz svinjaka škoduje registraturnim spisom, ki so bili shranjeni na drugi strani ob zidu. Zahteval je, da mestni čuvaj svinje odstrani in svinjak očisti,⁶ kljub temu pa je bilo še čez leto dni stanje enako.⁷

Prvi, ki se je natančneje ukvarjal z mestnim arhivom in iz dokumentov črpal podatke za zgodovino Novega mesta, je bil Ivan Vrhovec. Njegova Zgodovina Novega mesta iz leta 1891 sega le do padca francoske oblasti in čas po letu 1813 zanj že ni bil več zgodovina. Med "netiskanimi viri", ki jih je pregledoval, je izmed novomeških arhivov navedel kapiteljski, gimnazijski in mestni arhiv ter arhiv frančiškanskega samostana. Že o kapiteljskem arhivu se ni izrazil prav pohvalno, kajti arhiv, ki je "shranjeval marsikatero važno drobtinico za zgodovino kapi-

¹ ARS, Gr. a. Dol, fasc. 127, str. 5.

² Sergij Vilfan: Novomeški mestni privilegij iz leta 1365 v: Novo mesto 1365-1965, Prispevki za zgodovino mesta, Novo mesto, Maribor, 1969.

³ ZAL, Mestna občina Novo mesto, NME 5 (v nadaljevanju NME 5), a.e. 1, št. 24.

⁴ NME 5, a.e. 1, št. 74.

⁵ NME 5, 1802, št. 463, 526.

⁶ NME 5, 1799, št. 280.

⁷ NME 5, 1800, št. 203.

I. Vavpotič: portret Ivana Vrhovca, olje/platno, hrani Dolenjski muzej Novo mesto, foto: Petra Matijević

teljna, so že v prejšnjih časih raznesli na vse strani". Pri tem je dodal celo splošno opombo, namreč da "so s starimi listinami postopali preje kaj malomarno in čuditi se je, da se jih je ohranilo še toliko, kolikor se jih je; pa tako niso počenjali preje samo v Novem Mestu, ampak tudi drugod". Njegova sodba o mestnem arhivu pa je prav porazna. "Sicer kopica papirja iz zadnjih treh stoletij ne zasluži tega imena", je zapisal. "Neredno razmetane se nahajajo v tej kopici stare in nove, važne in nevažne listine, kakor jih je slučaj ravno nagnetel na kup ... Novomeška registratura je bila vedno v največjem neredu. Že v 17. stoletju so poročali mestni očetje, če je zahtevala vicedomska gosposka od njih kako listino, skoraj o vsaki priliki, da je nimajo. Izgovarjali so se vedno na grozni požar leta 1664." Vrhovec je zraven navedel tudi stavek o stari mestni registraturi in skrbi oz. neskrbi zanj, ki ga je prepisal iz dokumenta iz leta 1799 ter pod opombo celo citiral, da je shranjen v "Mestnem arhivu". Danes pa celo tega dokumenta nikjer več ni.

Še naprej lahko preberemo, da "še te listine, kar se jih je kljub vsem neprilikam ohranilo, so po večem izginile v najnovejšem času na prav barbaričen način. Shranjene so bile pod streho na

rotovžu. Neki uradnik, ki je tam stanoval, si ni vedel poiskati pristnejšega kurila, kakor ravno najstarejše še ohranjene uradne listine; menil je pač, da niso za drugo rabo. Ko so mestni očetje zvedeli za to početje, so ravno najstarejše že zgorele." Iz Vrhovčevih besed veje obžalovanje zaradi za vedno izgubljenih listin, pa tudi jeza in posmeh nad nevednostjo in nevestnostjo "nekega uradnika". Vsak, še tako slabo ohranjen dokument iz zgodnejše novomeške zgodovine bi mu bil dragocen.

Sto let po nastanku Vrhovčeve Zgodovine Novega mesta so vsi dokumenti iz konca 18. ali začetka 19. stoletja dragoceni. Vsak zase ali zloženi v smiselni red pripovedujejo svojo zgodbo o zgodovini, nekateri morda samo o plačilu za nastanitve vojaštva po hišah ali cenah mesa. Na teh najdemo z velikimi črkami in Vrhovčevo pisavo zabeležene pripombe "wertlos". Nekateri teh "wertlos dokumentov" so Vrhovcu rabili kot današnje "arhivske srajčke" nam. Tudi če si danes želimo poiskati dokument, iz katerega je Vrhovec črpal, si moramo vzeti čas, ker razen citata "Mestni arhiv" ni navedel ničesar drugega.

Obdobje novomeške zgodovine po letu 1813, o katerem Vrhovec ni več pisal, je počasi prav tako postajalo "zgodovina". Pred drugo svetovno vojno je to obdobje postalo zanimivo za raziskovanje. Znani novomeški zgodovinar, humanist in dolgoletni ravnatelj Dolenjskega muzeja prof. Janko Jarc, ki bi prav pred kratkim praznoval stoto obletnico rojstva, se je tik pred vojno lotil raziskovanja mestnega arhiva in o tem v Kroniki slovenskih mest leta 1937 objavil poročilo. Začenja se podobno kot pred skoraj pol stoletja Vrhovčev uvod: "Ko sem poizvedoval za novomeškim mestnim arhivom, mi občinski tajnik Franc Ausec ni vedel nič določenega povedati o njem. Pokazal mi je v posebnih omarah shranjeno registraturo, ki obsega le akte od leta 1880 dalje, poleg tega pa še zavitek s kakimi 200 akti iz raznih let 19. stoletja, ki jih je nekoč slučajno pobral na podstrešju." Tajnik mu je pokazal tudi dve knjigi, dva kataloga meščanov in mestnega sveta iz 18. stoletja ter pet pergamentnih listin, "ki jih je svoj čas našel v posteljah mestnih stražnikov." Knjigi in listine, ki jih je občinski tajnik kot po čudežu rešil izpod posteljnine stražnikov, kjer so jih varovale mraza v hladnih zimskih nočeh in vlage spomladi, so na srečo še danes ohranjene. Vendar ne v arhivu, temveč kot "ekspонат" v Dolenjskem muzeju. Namigovanje profesorju Jarcu pred leti, da bi ti dragoceni dokumenti morali biti shranjeni v arhivu, je povzročilo le izbruh jeze in zamero.

Podobno kot je konec 19. stoletja Vrhovec mestni arhiv imenoval "kopica papirja", je Janko Jarc zapisal, da je "pri ogledu podstrešja naletel na gomilo papirja". V tej gomili so "ležali ostanki mestnega arhiva, brez reda nagoniljeni, posamezni akti pa so bili raztreseni po vsem delu

podstrešja... Akti so bili deloma poškodovani, oglodani in po dežju, ki je skozi včasih odprto strešno okno zamakal "arhiv", prepojeni z vlago ali celo izprani do nečitljivosti." Jarc sam je opazil podobnost med Vrhovčevo najdbo in svojo: "Kot nedavno tega na podstrešju novega, so bili v Vrhovčevem času pod streho starega rotovža nametani akti in listine kakor jih je ravno slučaj nagnetel na kup," je zapisal.

Poleg podstrešja so po sredi 19. stoletja kot "depo" uporabili še nekdanji zapor v rotovžu ali "malo, temno in vlažno sobico", katere vrat sploh ni bilo mogoče zapirati. Prof. Jarc je o tem zapisal: "V tej vsakomur dostopni sobici je bil mestni arhiv dobrodošlo skladišče starega papirja onim, ki so si z njega prodajo mestnim trgovcem hoteli prislužiti kakšen belič ... po pripovedovanju osemdesetletnega meščana ... je pomočnik omenjenega brivca na skrivaj odnašal cele fascikle in knjige iz sobice za brivnico takratnim trgovcem Jenknerju, Marinu in drugim."

Janko Jarc je v tem času našel in prepisoval dokument iz leta 1802, v katerem mestni sindik Janežič prosi za povračilo stroškov za razsvetljavo in kurjavo sobe v svoji hiši, saj je v njej uradoval in imel tudi shranjeno mestno regi-

straturo. Tega dokumenta pred kakimi petnajstimi leti ni bilo več v letniku 1802. Kasneje se je le pojavil, vendar v fasciklu, ki mu arhivisti "strokovno" radi rečemo "solata". Bila je spet majhna kopica ali gomila papirja.

Jarc je pri svojem raziskovanju mestnega arhiva sestavil tudi popis, ki je ohranjen v tipkopisu. Tu je naštetih precej dokumentov, ki jih danes ni več. Vmes so bili vojna, pa selitve gradiva sem in tja in bombardiranja mesta, pa morda tudi kakšen požar.

Iz za vedno izgubljenega gradiva pa se je spisom Okrožnega urada iz leta 1848 le uspelo rešiti. Spise, ki jih je dr. Stane Granda s pridom obdelal v svoji doktorski disertaciji o revolucionarnem letu 1848 na Dolenjskem, je prof. Jarc štel za žrtev večkratnih povojnih selitev, ko "so izginile ravno najstarejše arhivalije, najobsežnejši sveženj okrožnega arhiva iz leta 1848 itd."⁸ Kot po čudežu je stal ta resnično obsežni sveženj kasneje na polici med fragmenti ostalih letnikov Okrožnega urada. Take sreče na žalost niso imeli ostali spisi in knjige Okrožnega urada, saj so bili še leta 1951 odpeljani v Vevče.⁹

Mnogim dokumentom, ki jih je prof. Jarc bral in so pritegnili njegovo pozornost, je nekje na zgornjem robu dodal svojo parafo, včasih kar s tintnim svinčnikom. Druga stvar, ki se današnjim arhivistom zdi nemogoča, je bilo "kupčkanje" dokumentov po vsebini, ki je bila za raziskovalca vredna pozornosti. Ostali, tisti "wertlos" so obležali v "solati". Kdaj se je to dogajalo, ne vemo, morda tudi po vojni, ko je bil sicer leta 1946 ustanovljen Okrajni arhiv, vendar je imel svoje prostore od ustanovitve Dolenjskega muzeja leta 1951 v njegovi stavbi. Tisti čas je šlo zanimanje za zanimive vsebine celo tako daleč, da ni bila več pomembna pripadnost fondu oz. ustvarjalcu, temveč zanimivi vsebini. Poskušali pa so v tistem času urediti tudi ostalo gradivo, "solato", vendar je določanje fonda slonelo na naslovniku v spisu, pa čeprav je bil dokument koncept. Tako se je neverjetno razširil sicer skrajno pomanjkljivo ohranjeni fond Okrožnega urada Novo mesto, saj sta mu mesto in kasneje glavna občina pošiljala veliko dopisov. Tako je arhiv ob ustanovitvi Enote za Dolenjsko in Belo krajino leta 1972 prejel po imenu čudovita fonda Deželni gubernij in Ilirske province, v katerih so bili koncepti mestne pisarne ali pa so spisi izvirali iz zanimivega obdobja francoske okupacije. Če bi nekoč mestna registratura "ne bila vedno v največjem neredu", bi bilo z velikim trudom mogoče stanje rekonstruirati, vendar so priloge, ki so bile vzete iz spisov, brez vseh oznak in tako pretrd oreh.

Prof. Janko Jarc, fotografijo hrani Dolenjski muzej Novo mesto

⁸ Novo mesto, kulturnozgodovinski vodnik, Novo mesto 1976, str. 143.

⁹ Isto, str. 142.

*Grad Grm v Novem mestu, kjer ima prostore ZAL, Enota za Dolenjsko in Belo krajino,
foto: Petra Matijević*

Spet je minilo več kot pol stoletja od Jarčevega pregledovanja mestnega arhiva pred drugo svetovno vojno. Čas teče naprej in dogodki se pogrezajo v zgodovino. Obdobje, ki profesorju Jarcu še ni bilo zgodovina, čas med vojnama, je za današnje raziskovalce postalo zanimivo. Vendar iz časa od leta 1923 do 1941 ni ohranjen niti en sam dokument občinske pisarne, nepopolno sta ohranjeni le seriji delovodnikov in indeksov. Prof. Jarc je opisal, kako sta z Milanom Dodičem leta 1934 prenesla "starejšo mestno registraturo" v prostore v podpritličju osnovne šole, v katerih je že začela nastajati prva novomeška zbirka arheoloških in kulturnozgodovinskih predmetov. "Mestno registraturo novejšega časa" pa sta pustila na rotovžu, kjer naj bi bila uničena ob nemškem bombardiranju mesta leta 1943.¹⁰ Toda bombe med vojno rotovža niso zadele. Morda so pa spisi prav tako končali v ognjenih zubljih, takih, ki so grelj kakega premraženega meščana.

Čas gre spet naprej, zgodovina pa se ponavlja. Marsikateri fond, ki bo nekoč pričevalec svojega časa, leži raztresen kot gomila ali kopica papirja kljub določilom arhivskih predpisov in arhivisti se ga trudimo brez prevelikega tarnanja pobrati, popisati in prepeljati v arhivska skladišča. Skladišča niso več podstrešja rotovža, bili pa so to še nenavno prostori v prvem nadstropju nekdanje osnovne šole v Karteljevem. Stanovalci so v pritličju v eni svojih sob gojili kokoši, tako da se je neznosen smrad širil v arhivska skladišča. Golobi so vdrali skozi strešne luknje in spuščali tiste nemarne reči po arhivskih škatlah. Vode in stranišča nismo imeli, toda na srečo je bil blizu gozd. Danes so skladišča prevlažni in premajhni prostori v gradu. Država, ki ima denar za marsikakšno reprezentančno in pozornost vzbujajočo potezo, ga za varovanje najpomembnejšega dela svoje kulturne dediščine nima. Spet besede, iz katerih vejeta obžalovanje in jeza.

¹⁰ Isto, str. 142.